

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК

Першою згадкою про Ніжинський полк та його полковників є повідомлення архівних джерел про повстання запорозького гетьмана Тараса Федоровича Трясила у 1625-1630 рр. проти польської шляхти. Як свідчать документи, мешканці Ніжина підтримали це повстання, незважаючи на заборону польського уряду, допомагали повстанцям зброєю і продовольством. Подальший перебіг історичних подій, пов'язаних з козацькими виступами проти польської шляхти, зафіксував постійну участь ніжинських козаків у національно-визвольному русі (1; 2).

Ніжинський реєстровий козацький полк був утворений після звільнення у червні 1648 року м. Ніжина від польсько-шляхетського панування спочатку як військова, а згодом - як адміністративно-територіальна одиниця. У 1649 році полк поділявся на 10 сотень. За станом на 1654 рік Ніжинський полк складався з 36 сотень завдяки приєднанню 7-ми сотень Чернігівського полку й округів Чернігівського воеводства і Стародубського повіту Смоленського воеводства: Батуринської, Бахмацької, Березівської, Бобівської, Борзнянської, Волинської, Глухівської, Івангородської, Конотопської, Носівської, Почепської, Рожественської, Мринської, двох Дівицьких, Дроківської, Киселівської, Кобизької, Кролевецької, Мглинської, Менської, Оленівської, Підлипенської, Погарської, Понорницької, Поповогірської, Сиволозької, Сосницької, Стародубської, Топольської, Шаповалівської, Ніжинської, Новгородської, Новомлинської, Шептаківської /1/. На початку 60-х років XVII ст., у зв'язку із створенням нових полків, у Ніжинському стало 20 сотень, в 60-х роках XVIII ст. їх було 22 /3; 4/.

Кількісний склад Ніжинського козацького полку на осінь 1648 р. нараховував 10 тис. чоловік /5/.

У ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та національної революції на території Ніжинського полку, як і на інших звільнених землях України, формувалися нові органи влади за зразком Запорозької Січі. Історичним джерелом, що висвітлює процес структурування суспільного життя, демократичність міжстанових розмежувань, що давала змогу міщанам і селянам “покозачитися”, може бути присяжна книга Ніжинського полку. Дані про кількісний, соціальний та ієрархічний склад полку, його територіальний обшир набувають нового бачення і засвідчують не лише “присягання на вірність” російському цареві, а й розбудову козацької держави.

Згідно з записами стольника Михайла Дмитрієва, котрий приймав присягу у населених пунктах України в лютому-березні 1654 р. (пізніше книга оформлена у Посольському приказі М. Д. та С. Федоровими), Ніжинський полк

нараховував 24 міста та містечка, 100 сіл 161. Зіставляючи дані присяжної книги 1654 р. з ніжинською частиною “Реєстру Війська Запорізького” (кінець 1649 - початок 1650 р.), можна виявити важливі зміни у складі полку. По-перше, це зростання майже у 12 разів чисельності козаків. Якщо в 1649 р. реєстрових козаків було 991, і Ніжинський полк посідав останнє місце серед інших повстанських полків, то у 1654 р. було 11949 козаків, серед них - і полковник, 35 сотників, 27 писарів, 40 осавулів, 30 хорунжих, 402 отамани, і суддя /7/. По-друге, це включення до Ніжинського полку міщан, яких нараховувалося 8618, серед них - 61 земський староста, 7 сотенних, 5 бурмистрів. Показово, що на вірність Росії присягнув лише 1 шляхтич, а із 36 сотенних - 7 чол. Кількісне зростання Ніжинського полку було наслідком збільшення чисельності реєстровців, а також переміщення значної частини населення Волині та Поділля на Сіверщину.

Територія Ніжинського полку на 1657 р. простягалася між такими населеними пунктами: Ніжин - Бахмач - Конотоп - Глухів - Погар - Почеп - Глазов - Мглин - Стародуб - Новгород-Сіверськ - Мена - Салтикова Дівиця - Кобижча, тобто охоплювала ряд районів сучасних Чернігівської, Сумської та Брянської областей.

50 ніжинських полковників були уповноважені здійснювати як військову, так і адміністративну владу гетьманів України з 1648 по 1782 рр. Їх імена опубліковані в монографії В. В. Кривошеї “Українська козацька старшина” (К., 1977), а також з дозволу автора в газеті “Ніжинська панорама” (№ 4 від 26 березня 1999 р.) /9/.

Історія Ніжинського козацького полку яскраво відображає процес зміни статусу Української держави після укладення нею в 1654 р. союзу з Росією: від обмеженої конфедерації через автономію до провінції - такий процес інкорпорації.

Наступ царизму на автономію України чітко почав виявлятися в другому десятилітті XVIII ст., що було наслідком реформаційної політики Петра I по зміцненню могутності Російської імперії.

Ніжин у XVIII ст. мав своєрідний суспільно-політичний і духовний колорит, що визначався рядом істотних чинників: соціально-економічною інфраструктурою; багатонаціональним і різноманітним за майновим, професійним і правовим станом населення; становищем міста-фортеці Лівобережної України з введеним російським гарнізоном; одночасним існуванням трьох органів місцевої влади - козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства.

Початок XVIII ст. ознаменувався для Ніжина наказом Петра I гетьману І. Мазепі відправити під Нарву 12-тисячне козацьке військо. Його очолив ніжинський полковник І. Обидовський, який був не лише племінником гетьмана, а й вірним помічником. З походу ніжинські козаки повернулися виснаженими холодом і хворобами, а полковник І. Обидовський 31 січня 1701 р. помер у Пскові /10/.

Наступним ніжинським полковником став Лук'ян Жураківський (1701-1718). Це був останній виборний полковник і перший крок до ліквідації московським урядом демократичності козацького устрою України. За наказом Петра I в 1715 р. вибори скасовувалися, козацькі ради визначали лише кандидатури, а гетьман за погодженням із резидентом - міністром російського уряду - визначав полковника. Надалі, обмежуючи права і привілеї української

старшини, на полковницькі посади призначалися російські дворяни. Зокрема, з 1719 р. ніжинським полковником цар призначив П. Толстого, зятя гетьмана І Скоропадського, що вірно служив російському самодержавству. Через рік - полковник тепло зустрів у Ніжині О. Меншикова. Наказними полковниками Ніжинського козацького полку у XVIII ст. були: П. Толстой (1719-1727), Г. Костенецький (1721), Л. Шрамченко (1732), І. Хрущов (1727-1742), І. Божич (1742-1746), С. Кочубей (1746-1751), П. Розумовський (1753-1771), А. Жураківський (1772-1782).

Протягом XVIII ст. царське самодержавство, здійснюючи на словах політику протекторату, насправді порушувало обіцяні права і привілеї. Так, в указах Петра I за 1709-1710 рр. наказувалося всім військовим і чиновникам, що проїжджали містом, не завдавати жителям ніяких розорень і кривд, не брати коней з підводами, не вимагати хабарів, самовільно не займати козацьких дворів і не називати малоросів зрадниками /II/.

Однак об'єктивні реалії були іншими. Втручання у справи полкової адміністрації, утиски з боку російської комендатури змушували ніжинське шляхетство і козацьку старшину звертатися до Сенату і добиватися визнання своїх попередніх прав і свобод або зрівняння у правах з російським дворянством. Полкова старшина відкрито поставила питання про відновлення в Україні гетьманства, оскільки з 1721 р. містом управляли російські коменданти. Такі автономістичні вимоги викликали репресивні дії П. Румянцева. Він не лише двічі скасовував вибори шляхетського депутата від Ніжинського полку (хоча на з'їзді було 55 делегатів від полку), але й почав судове переслідування одинадцяти ніжинських депутатів, які в 1767 р. у своїх наказах вимагали виборів гетьмана /12/. Керуючись політичними мотивами, їх "помилувала" Катерина II, замінивши смертну кару восьмимісячним ув'язненням /13/.

До компетенції полкової козацької ради належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, облік населення, реєстр "знатного" товариства. Рішення ради, до якої входили тільки козаки, були обов'язковими для всього населення полкової території. Тому козацька адміністрація постійно втручалася у справи міського самоврядування, яке було виведене з-під юрисдикції полковника. Суперечності найбільше розгорілися у місті між шляхтою, козацькою старшиною та міщанством, яке мало свій орган - магістрат. Міщани шукали захисту в московського уряду. Цар вловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан Ніжина /14/. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в інкорпорацію, а козацька старшина і чиновницьке міщанство переводилося до рангу дворянства. Зокрема, в архівному документі 1791 р. "Ведомость состоящих в подушном окладе дворянских родов и помещенных в родословную дворянскую книгу" є прізвища і звання 46 "постатей козачих" і "постатей міщан" м. Ніжина. Серед 46 чоловік - військові і значкові товариші, сотенні чини: отамани, канцеляристи, поручики, корнети, осавули, хорунжі тощо /15/.

Запровадження політики російської держави відбувалося і через символіку гербів міста. З 1625 р. гербом міста був святий Георгій Побідоносець на коні, що вражає змія. У 1730 р. Ніжин отримує новий герб - щит, розділений на червоне і синє поле. У верхній червоній частині зображено потиск двох рук, як символ давніх зв'язків України і Росії, а в нижній частині - золотий жезл Меркурія, що підкреслює торговельне значення міста. Цей герб вводився у

зв'язку з прибуттям з Росії полковників, і спочатку знаходився в гарнізонному полку. У полкову козацьку канцелярію він був перенесений з російської комендатури під приводом відмінності від ніжинського магістрату. Однак ще в 1729 р. на печатці ніжинського полковника І. Хрущова була зображена рука, що тримала булаву (символ гетьманської влади), а через лікоть руки пропущений жезл Юпітера, під яким стоять литаври.

У 1782 р. Ніжинський полк як адміністративно-територіальна одиниця був ліквідований, а Ніжин як полкове місто став повітовим центром Чернігівського намісництва /16/. Як військова одиниця Ніжинський козацький полк у 1785 р. був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк /17/.

Втручання російського царизму посилюється в усі галузі соціально-економічного, політико-адміністративного та культурно-духовного управління Україною. Уніфікація і централізм Російської імперії витісняють демократичні засади української самобутності, нівелюють національні особливості нашого краю. Регіональна історія України, зокрема історія Ніжинського козацького полку, засвідчує, що процес обмеження і ліквідації козацького устрою і втрати державності пов'язаний не лише із зовнішніми впливами сусідніх держав, а й з внутрішніми суперечностями українського суспільства. Тож нехай уроки історії вчать нас мудрості, зваженості, злагоди, віри у власні сили народу.

Джерела та література:

1. Морозов О. С. Ніжинський козацький полк та його участь у національно-визвольному русі на початку та у середині XVII ст. II Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. - Вин. І. - Ніжин, 1994. - С. 14-15.
2. Уривалкін О. М. Сторінки історії Ніжинщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.). - Ніжин, 1998. - С. 125-132.
3. Лазаревский Л. М. Описание старой Малороссии: материалы по истории заселения, землевладения и управления. - К., 1893. - Т. 2. - С. 50.
4. Історичні джерела та їх використання. - Вип. 2. - К. - 1966. - С. 139-141.
5. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К. - 1983. - С. 444.
6. Мицик Ю. А. Присяжна книга Ніжинського полку 1654 р. як історичне джерело // Матеріали Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. - Вип. 2. - Чернігів-Ніжин. 1988. - С. 57-58.
7. Історичні джерела та їх використання. - Вип. 2. - К. - 1966. - С. 58.
8. Мицик Ю. А. Присяжна книга Ніжинського полку 1654 р. як історичне джерело // Матеріали Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. - Вип. 2. - Чернігів-Ніжин. 1988. - С. 58-59.
9. Ніжинська панорама. 1999. - № 4. - 26 березня.
10. Ніжин і Ніжинщина у XVIII ст. Історико-краєзнавчі матеріали. - Ніжин, 1997. - С. 4.
11. Рукописи Нежинской городской Думы /Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XV археологического съезда в Чернигове. - Чернігів, 1908. - С. 138-139.
12. Петровський М. І. Надання м. Ніжину Магдебурзького права // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. - Т. XXIII. - К., 1828. - С. 312.
13. Морозов О. С. Справа Ніжинських "дисидентів" 1767 року //Сіверянський літопис. - № 6. - 1996. - С. 105-106.
14. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. - К., 1994. - С. 61.
15. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 133. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 44-45.
16. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С. 447.
17. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 459